

Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710)

Konfessionaliseerimine ja pietism

Jürgen Beyer

Kui võidukad rootslased pärast 1621. (1629.) aastat Eesti- ja Liivimaal oma võimu kindlustama asusid, seisis nad järgmise probleemi ees:¹ maa oli aastakümneid väldanud sõdadest laastatud. Veidi enne **Vene-Liivimaa** sõja puhkemist oli reformatsioon formaalselt küll sisse viidud, kuid kirik polnud jõudnud kindlustada endale kohta elanikkonna meeltes ja südames. Poola võimu perioodil oli püütud alama jesuiitide abiga rekatoliseerida. Sel eesmärgil olid ilmunud ka mõned eesti- ja läti keelsed raamatud: Petrus Canisiuse katekismus, lauluraamat ja missaal.³

Mida sellises situatsioonis teha? Lisaks katsetele ala poliitiliselt ja sõjaliselt kindlustada püüdsid Rootsi võimud maa kultuuri- ja usuelu stabiliseerida. Pikas perspektiivis vaadatuna see neil ka õnnestus. Üks samm selles suunas oli 1632. aastal Tartu ülikooli asutamine luteri pastorite väljaõpetamiseks, kuid järgnevas artiklis on peatähelepanu all otseselt kogu elanikkonnale suunatud meetmed.

Rootsi emamaal oli juba varem hakatud luterlikke norme kogu ühiskonnas kehtestama. Programm, mida seejuures järgiti, oli ühine peaaegu kõigile luterlikele maadele (ja pisut laiemalt vaadelduna ka katoliiklikele ja reformeeritud aladele). Tänapäeval räägitakse kristianiseerimisest, sotsiaalsest distsiplineerimisest või konfessionaliseerimisest. Õpetus ei pidanud olema mitte ainult ortodoksne, vaid ka

---

¹ Artikkel on varem ilmunud saksa keeles, Eesti lugeja jaoks on seda pisut ümber töötatud: **Jürgen Beyer**. Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus. – Fred van Lieburg (ed.). Confessionalism and Pietism. Religious reform in early modern Europe. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beihefte 67). Mainz 2006, lk 111–128. Vrd ka **Jürgen Beyer**. Implementing Lutheran cultural patterns in the Baltic Provinces, c. 1630–1710. – Almut Bues (ed.). Zones of fracture in modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy / Zone di frattura in epoca moderna: Il Baltico, i Balcani e l'Italia settentrionale. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 16). Wiesbaden 2005, lk 205–216 (koos põhjalikumate kirjandusviidetega). Autor tänab Eesti Teadusfondi toetuse eest (grant 6211).

³ **E[ndel] Annus** (toim). Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia, 1). Tallinn 2000, nr 6, 8 jj; **Silvija Šiško, Aleksejs Apīnis** (toim). Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855. Kopkatalogs. Rīga 1999, nr 2, 9 jj. Mõnest siin ja edaspidi nimetatud raamatust pole ühtki eksemplari säilinud, mistõttu osa dateeringuid on mõnevõrra ebakindlad. Mõned raamatud seevastu on faksiimileväljaannetena kergesti kättesaadavad. Viiteid neile võib leida mainitud bibliograafiast.

kõrge kvaliteediga ning mõistetav inimestele, kellele ta oli suunatud. Raske öelda, mis oli seejuures peamine liikumapanev jõud. Kas riik, kes oli huvitatud sellest, et tema alamate seas valitseks kord ja sõnakuulmine? Kas kirik, kes soovis oma õpetuse omaksvõtmist? Või vagad inimesed, kes püüdsid jumalakartliku ühiskonnakorralduse poole? Ilmselt põimusid siin eri gruppide huvid. Olulisimad punktid selles programmis olid ristiusu teadmiste vahendamine ja moraalistandardite kehtestamine.⁴

Loomulikult oli selliseid püüdlusi ka Taanis ja nende mõju ulatus koguni Liivimaale. Ühe vagaduse edendamiseks 1629. aastal Taanis väljastatud korralduse saksakeelses tõlkes (1639) on sõnaselgelt öeldud, et selle sätted peavad kehtima ka Saaremaal⁵ (mis jäi Taani võimu alla veel küll vaid kuueks aastaks). 1660. aastal andis üks reformimeelse ortodoksia pooldaja selle korralduse uuesti välja.⁶

Rahvakeelse kirjanduse algus

Milliste raamatutega võisid sellise programmi läbiviijad Eesti- ja Liivimaal arvestada? Need pidid olema koostatud vähemalt kuues keeles: (1) ladina keel oli keskne keel teoloogiastuudiumis, kuid usuõpetuse aluste edasiandmisel vähem

---

⁴ Vrd **Jürgen Beyer**. Conceptions of holiness in the Lutheran countries, c. 1550–1700. – Ülo Valk (ed.). Papers delivered at the symposium *Christian Folk Religion*. [Vol. 2]. (Studies in folklore and popular religion, 3). Tartu 1999, lk 137–168, siin lk 141–144. Katehheesi ja konfessionaliseerimise kohta katolikel aladel vrd **Erika Heitmeyer**. Der „Kleine Catechismus“ des Johann von Detten .... Paderborn 1994; **Andreas Holzem**. Westfälische Frömmigkeitskultur im Wandel der Frühen Neuzeit. Dörfliche Pfarreien im archidiaconalen Sendgericht 1570–1800. – Jahrbuch für Volkskunde 2002, N. F. 25, lk 27–44; vrd ka **Jürgen Beyer**. Outreman, Philippe d'. – Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Bd. 10. Berlin, New York 2000–2002, v 451–454.

⁵ Ausz der Dänischen Sprach translirte Verordnung vom Ampt vnd Gewalt der Kirchen wieder vnbußfertige Sünder / so wol auch wie die Geistliche [*sic!*] sich zu verhalten; Welche Ordnung hinführo auch auff Ösell soll observiret vnd gehalten werden. Kopenhagen 1639.

⁶ **Joachim Schröder**. Geistlicher Nord=Stern oder Ihrer Königlichen Majest. zu Dennemarcken etc. etc. CHRISTIANI IV. Glorw: Andenckens Höchstrühmliche Verordnung Vom Ampt und Gewalt der Kirchen Wieder unbußfertige Sünder. So woll auch / wie die Geistlichen / in seinen Königreichen und Landen sich zu verhalten / etwa vor 30. Jahren zu Kopenhagen publicirt .... Rostock 1660; vrd **Hans Leube**. Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie. Leipzig 1924, lk 78. Kui pietist Erich Pontoppidan 1747. aastal selle korralduse saksakeelse tõlke avaldas, väljendas ta oma heatahtlikku suhtumist selle sisusse (**Erich**

tähtis. 17. sajandi algul oli alamsaksa keel ka Eesti- ja Liivimaal olnud sunnitud loovutama oma koha kirikukirjanduse keelena (2) ülemsaksa keelele. Saksakeelse elanikkonna jaoks küll trükiti katekismusi ja lauluraamatuid, kuid loomulikult võidi kasutada ka imporditud raamatuid. Seetõttu ei ole lihtne kindlaks teha, millised raamatud tegelikult käibel olid. Sama kehtib ka (3) rootsikeelsete raamatute kohta, sest siin kasutati Rootsi emamaalt pärinevaid standardväljaandeid, ehkki nn eestirootslaste⁷ kõneldud dialektid erinesid väga tugevalt riigirootsi keelest.

(4) Lätikeelne kirjandus arenes 17. sajandil enam-vähem paralleelselt eestikeelse kirjandusega. Oli siiski kaks erinevust: a) osa lätlaste asualast jäi Poola-Leedu võimu alla ning kirjandus arenes seal katoliiklike eeskujude järgi; b) lätikeelsetes raamatutes kasutati ainult *iihte* kirjakeele vormi, samal ajal kui eesti keeles oli neid kaks, nimelt (5) tallinnaeesti keel põhjas ja (6) tartueesti keel⁸ lõunas.⁹

Alljärgnevas piirdun vaid eesti- ja lätikeelsete luterlike raamatutega, sest neil polnud väljaspool Liivi-, Eesti- ja Kuramaad turgu ning pole vaja arvestada võimalike importraamatutega. Olen vaatluse alla võtnud ka Kuramaal kirjutatud lätikeelsed raamatud, sest neid võidi kasutada Liivimaalgi.

Juba 1535. aastal oli ilmunud kakskeelne katekismus, vasakpoolsel leheküljel alamsaksa-, parempoolsel paralleelselt tallinnaeestikeelne tekst.¹⁰ Sada aastat hiljem polnud ei see raamat ega ka tartu- ja tallinnaeestikeelsed katekismused 1549., 1554.

Pontoppidan. ANNALES ECCLESIAE DANICÆ DIPLOMATICI .... Bd. 3. Kopenhagen 1747, lk 771–792).

⁷ See väljend pole vanem kui Eesti Vabariik. Minu teada kasutas seda esimest korda **H[ans] Pöhl**. En överblick. – Kalender eller Almanack .... För swenskarne i Estland 1920, årg. 18 [trükitud 1919], lk 33–37, siin lk 34, 36.

⁸ Tallinna- ja tartueesti keelt ei tohiks segamini ajada põhja- ning lõunaeesti keelega. Kahe esimese puhul on tegemist enam-vähem standardiseeritud kirjakeeltega, **kaks viimast aga märgivad murdekeele alad**, vrd **Jürgen Beyer**. Ist *maarahvas* („Landvolk“), die alte Selbstbezeichnung der Esten, eine Lehnübersetzung? Eine Studie zur Begriffsgeschichte des Ostseeraums. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2007, Jg. 56, lk 566–593, siin lk 570.

⁹ Eesti- ja lätikeelsete raamatute kohta on olemas retrospektiivsed bibliograafiad (vrd märkus 3). Bibliograafiate rahvusliku suunitluse tõttu pole kahjuks nende kõrvale seada midagi võrreldavat Eesti- ja Liivimaal ilmunud ladina-, saksa- või rootsikeelsete raamatute kohta, mis teeb eri trükikodade produktsiooni hindamise väga keeruliseks. Rootsikeelsete trükiste kohta vt **Jürgen Beyer**. Schwedische Lesestoffe in Est- und Livland im 17. und 18. Jahrhundert. – Lea Kõiv, Tiiu Reimo (ed.). Books and libraries in the Baltic Sea region from the 16th to the 18th century / Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Tallinn 2006, lk 165–171.

¹⁰ **E. Annus**. Eestikeelne raamat, nr 2.

ja 1572. aastast kindlasti enam kättesaadavad.¹¹ Lisaks oli 1590. aastatel ilmunud tartueestikeelne lauluraamat.¹² Lätikeelne luterlik kirjandus oli samalaadane: katekismused (enne 1585, 1586, 1615), lauluraamat (1587, 1615) ning – erinevalt eesti keelealast – perikoobid ja kannatuslugu (1587, 1615).¹³ See on kõik, mis senistel uurijatel on õnnestunud kindlaks teha. Mõni katekismuseväljaanne võib olla küll jäljetult kadunud, kuid kindlasti polnud võimalik luterlikku konfessionaliseerimiskampaaniat kuigi paljule rajada. Eespool mainitud katoliiklikke raamatuid selleks ju kasutada ei saanud.

1630. aastatel ilmusid niihästi läti- kui ka tallinna- ja tartueestikeelsed kirikukäsiraamatud. Sellised käsiraamatud sisaldasid tavaliselt väikese katekismuse, perikoobid ja kannatusloo. Lisaks võis nende koosseisus olla lauluraamat, liturgiavormelid ja Vana Testamendi osi. Nagu juba 1535. aasta katekismuski, olid ka need raamatud kakskeelsed ning mõeldud seega pastoritele ja mitte lihtsatele talupoegadele või teenijatüdrukutele. Sihtgrupp on aimatav juba raamatute formaadist: tegemist on kvartkõidetega ja mitte oktaav- või duodeetsformaadis raamatutega.¹⁴ Pastoritele olid mõeldud ka nende kolme keele grammatikad, mis ilmusid 1630. aastate lõpus ja 1640. aastatel,¹⁵ ning postillid (1641–1649 tallinnaeesti, 1654 läti keeles).¹⁶ Siinkohal pole tarvidust pikemalt peatuda alates 1630. aastatest esineval eesti- ja lätikeelsel juhuluulel. See kirjandus polnud suunatud eestlastele ega lätlastele, vaid haritlastele, kes eksperimenteerisid samal ajal ka alamsaksa murretes ja vene keeles kirjutatud luuletustega.¹⁷

---

¹¹ **E. Annus.** Eestikeelne raamat, nr 3–5.

¹² **E. Annus.** Eestikeelne raamat, nr 7.

¹³ **S. Šiško, A. Apīnis.** Seniespiedumi, nr 1a, 3–8.

¹⁴ **E. Annus.** Eestikeelne raamat, nr 10–16; **S. Šiško, A. Apīnis.** Seniespiedumi, nr 11–15. Samalaadsed käsiraamatud olid laialt levinud ka teistes luterlikes maades, kuid kvardist väiksemates formaatides, vrd **Isak Collijn.** Sveriges bibliografi 1600-talet. Uppsala 1942–46, lk 562–578.

¹⁵ **E. Annus.** Eestikeelne raamat, nr 17, 23; **S. Šiško, A. Apīnis.** Seniespiedumi, nr 16 jj, 22.

¹⁶ **E. Annus.** Eestikeelne raamat, nr 21 jj, vrd ka nr 19; **S. Šiško, A. Apīnis.** Seniespiedumi, nr 24–26.

¹⁷ Vrd **Ingrid Maier, Jürgen Beyer.** Zwei russische Gelegenheitsgedichte aus Dorpat (1642) und ihr schwedischer Verfasser Johan Roslin. – *Scando-Slavica. Annual international publication for Slavic and Baltic philology, literature, history and archaeology* 54 (2008), lk 102–134; **Jürgen Beyer.** Der Beginn Dorpater Gelegenheitsdichtung in Volkssprachen. Mit einer Edition dreier niederdeutscher Gelegenheitsgedichte von Adrian Verginius aus dem Jahr 1638. – **Christoph Schmelz, Jana Zimdars** (Hrsg.). Innovationen im

Õpetus

Trogillus (Troels) Arnkiel, kes oli alates 1682. aastast Åbenrå praost ja töötas agaralt konfirmatsiooni juurutamise nimel Schleswigi hertsogkonnas,¹⁸ mainib 1702. aastal lühidalt Eesti- ja Liivimaa katehhiseerimist ja kooliharidust, mida ta tundis oma kogemustest, sest oli 1662. aasta paiku käinud mõned aastad Tallinna gümnaasiumis ja koguni eesti keelt „osalt, nii palju kui mul oma tarbeks vaja, õppinud“ (*zum Theil / was zu meiner Nothdurfft dienlich / gelernet*).¹⁹

„Kõige enam tuleb kurta selle üle, et neile [talupoegadele] tol ajal [Arnkieli õpinguaastatel] tõelise ristiusu tundmaõppimiseks mingit juhatust ei antud; selle esimene põhjus on see, et lastel ei lasta koolis käia; väidetavalt oleks karta vastuhakku, kui mittesakslased, nagu neid nimetatakse, maast madalast koolides õpetust saaks. Pigem tundub, et aadlikud ei võimalda pideva töö tõttu neile vaestele inimestele nii palju aega, ega võta hoopiski midagi ette selleks, et nad oma lapsi võiks kooli saata, mille eest neil tulevikus tuleb õiglasele Jumalale raskelt vastust anda. Teine põhjus, miks mittesakslased usuasjadest nii vähe teavad, on see, et minu ajal, nii palju kui mulle teada, ei toimunud mingit katehheesi või katekismuseeksamit. Selliste lihtsameelsete inimeste ees võib sada korda jutlust pidada ja siis veel tuhat korda, aga kui katekismusest põhja alla pole pandud, on jutlusest vähe kasu või pole seda üldse mitte. Tänapäeval saavad talupoegade lapsed kuulu järgi niihästi kooliharidust kui ka katekismuseõpetust.²⁰

Schwedischen Großreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien. (Schriftenreihe der David-Mevius-Gesellschaft, 3). Hamburg 2009, lk 181–207

¹⁸ Vrd Anders **Pontoppidan Thyssen** (red.). Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste[-] og sognehistorie ..., bd. 10, A. Århus 1977-85, lk 373 jj, siin lk 374

¹⁹ **Trogillus Arnkiel**. Cimbrische Heyden=Begräbnisse .... Dritter Theil. Hamburg 1702, lk 137; **Trogillus Arnkiel**. Cimbrische Heyden=Bekehrung .... Vierdter Theil. Hamburg/Frankfurt/M./Leipzig 1702, lk 334 (tsitaat) (kõigi nelja osa koondpealkiri: **Trogillus Arnkiel**. Ausführliche Eröffnung .... In vier Theile beschrieben .... Hamburg 1703).

²⁰ *Am meisten ist zu bejammern / daß sie zu der Zeit zur Erlernung des wahren Christenthumbs nicht angewiesen worden / die erste Ursach dessen ist / weil die Kinder nicht zur Schulen gehalten werden / es will vorgeben [sic!] werden / ob hätte man sich einer Rebellion zu befahren / wenn die Unteutschen / wie man sie nennet / von Kindes=Bein auf in Schulen solten unterrichtet werden. Es scheint vielmehr / daß die Edelleuthe den armen Leuthen / wegen steter Arbeit / so viel Zeit nicht verstaten / vielweniger Anstalt dazu machen / daß sie ihre Kinder zur Schulen halten können / deßfalls sie dem gerechten GOTT dermahleins eine schwere Rechenschafft geben müssen. Die andere Ursach dieser groben Unwissenheit der Unteutschen in*

Arnkieli maalitud pilt 1662. aasta paiku valitsenud oludest on pisut liiga tumedates toonides. Kuigi esimesed luterlikud visitatsioonid toimusid Eesti- ja Liivimaal maa heitliku ajaloo tõttu palju hiljem kui Saksa-Rooma riigi luterlikel aladel, kus visitatsioone korraldati juba reformatsiooniajal, peeti Eestimaal siiski visitatsioone aastatel 1586–1603 (pärast seda uuesti küll alles 1627. aastal).²¹ Liivimaal korraldati esimesed luterlikud visitatsioonid 1620. aastatel.²²

Üksikasjalikke dokumente on säilinud 1640. aastatest. Talupojad puutusid nüüd väikese katekismusega kokku üha tihedamini, kuigi esialgu veel kaudselt. Visitaatorid olid selgelt välja öelnud oma ootuse, et talupojad peavad õppima paluma. Paljudes kihelkondades võisidki visitaatorid sedastada, et talupojad olid tõepoolest paluma õppinud.²³ Mida see tähendas? Talupojad pidid väikeses katekismuses sisalduvaid palveid, eelkõige meieisapalvet, peast teadma. Lugeda nad ei osanud, ning keegi ei oodanudki neilt seda. Pastor kontrollis oma koguduse liikmete katekismuseteadmisi pihil või pühendas katekismuseõpetusele mingi aja jumalateenistusest, lugedes mõne osa katekismusest ette, seletades seda ning lugedes selle siis veel paar korda ette, kuni sõnad kuulajaile meelde jäid. See polnud veel saanud kõstrite või kooliõpetajate ülesandeks.

Kui 1640. aastatest pärinevates visitatsiooniprotokollides on sellest, kui hästi kogudus on paluma õppinud, vaid väga üldiselt juttu, siis hilisemad allikad on sõnarohkemad. 1680. aastatest on säilinud hulk nimestikke, kus koguduse liikmete katekismuseteadmisi on üksikasjalikult kirjeldatud. Üldiselt tundub, et talupojad valdasid sel ajal üht, kaht või kolme palvet.²⁴ See allikaliik (*husförhörslängd*) on

---

Glaubens=Sachen / ist / daß bey meiner Zeit / so viel mir bewust / kein Catechisiren / oder Catechismus=Examen ist gehalten. Man mag vor solchen einfältigen Leuthen hundert mahl predigen / und tausendmahl dazu [ ] wo der Grund aus dem Catechismus nicht geleyet ist / da wird man mit predigen wenig oder nichts erbauen. Heutiges Tages sollen / dem Bericht nach / die Bauer=Kinder beydes zur Schulen und Catechisirung angehalten werden. T. Arnkiel. Heyden=Bekehrung, lk 341 jj.

²¹ **Olaf Sild.** Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. (Acta et commentationes universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B 40, 4). Tartu 1937, lk 63–70.

²² **Ernst Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660. Uppsala/Stockholm 1914, lk 60–65; **O. Sild.** Kirikuvisitatsioonid, lk 74–76.

²³ EAA 1187-1-53 (Tartu ala visitatsiooniprotokollid); 1187-1-54 (Põhja-Liivimaa visitatsiooniprotokollid); **Greta Wieselgren** (utg.). Akter rörande Lars Vigeaus. – Svio-Æstionica 1935, [2], lk 104–143, siin lk 138 (Karuse visitatsioon, 3. märts 1641), 140 (14. detsember 1645), 141 (21. jaanuar 1654).

²⁴ EAA 1187-1-52, l. 14–27 (Põltsamaa, 1682), l. 28–32p (Laiuse, 1683), l. 33–38p (Tarvastu, 1683), l. 39–42p (Laiuse (?), 1684); vrd ka **R[udolf] Winkler.** Zur

Rootsis väga tavaline²⁵ ning rahvusvahelises kirjaoskuse uurimises tuntud. Samal ajal on selliseid allikaid väga raske tõlgendada, sest tavaliselt pole täpselt teada, mida konkreetsed pastorid oma kategooriatega, nt „oskab natuke lugeda“ või „tunneb kristluse põhitõdesid“, ise mõtlesid.

Siin esitatava üldülevaate tarvis piisab aga sellest, kui meelde jätta, et ilmselt oskas 1680. aastatel enamik inimesi paluda. Peale selle on võimalik jälgida, kuidas 17. sajandi jooksul nõudmised pidevalt kasvasid, vastavalt sellele, kuidas enamik inimesi, vähemalt noori, varem ettekirjutatud taseme oli saavutanud.

Visitatsiooniprotokollides esineb nimelt ikka ja jälle märkus, et vanad inimesed pole ka parima tahtmise juures võimelised kõike seda, mis neilt oodatakse, pähe õppima – kuid selles pole ka midagi kummalist.²⁶

Nii mõnelgi teisel luterlikul maal oli kogudustesse jõudnud juba uus katekismuseliik, nimelt väikese katekismuse selgitused. Selliseid selgitusi oli

Geschichte der estländischen Lokalvisitationen. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland. Theologisch-pastorale Beihefte 1910, Bd. 63, lk 125–153. Kõigi majapidamiste regulaarseid visitatsioone nõuti Liivimaal juba 1633. ja Eestimaal 1645. aastal (**E. Hj. Lundström**. Bidrag, lk 244; **O. Schild**. Kirikuvisitatsioonid, lk 73), kuid nende tulemusi hakati detailselt fikseerima arvatavasti alles 1680. aastatest alates. Lokaalvisitatsioonide pidamise järjekindlus sõltus tugevalt kohalikust pastorist.

²⁵ Vrd **Lars Otto Berg**. Ur kyrkböckernas hävdar. – [Kerstin Abukhanfusa (utg.).] Kyrka, helgon och vanliga dödliga. (Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven, [11]). [Stockholm] 2003, lk 181–196; **Ralph Tuchtenhagen**. Inquisitio privata. Katechisation unter der estnischsprachigen Bevölkerung der schwedischen Ostseeprovinzen vor Einführung der Volksschule. – Norbert Angermann, Michael Garleff, Wilhelm Lenz (Hrsg.). Ostseeprovinzen, baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission. 14). Münster 2005, lk 41–67.

²⁶ Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer kirjutab siiski: „Mul on meeles, et õnnis härra dr Corvinus, toonane [Hamburgi] Püha Katariina kiriku pastor, hakkas umbes kolmekümne aasta eest kiriku kooriruumis vanadele inimestele usuõpetust andma ning tegi seda arvukalt kogunevate kuulajate suureks hingekosutuseks.“ (*Ich weiß mich zuentsinnen / daß der seell[.] Herr D. Corvinus, damahliger Pastor zu S. Catharinen [in Hamburg] / etwan vor dreyßig Jahren / die Catechisation mit alten Leuthen in dem Chor der Kirchen / zu grosser Erbauung derer Zuhörer / die häufig zudrungen / anfieng und trieb*) (**Johann Fischer**. Erfordertes Christliches Bedencken Über den publicirten neuen Religions=Eyd Eines E. MINISTERII in Hamburg. Gedruckt im Jahr 1690. (teoses (omaette poognanumeratsiooniga): ACTA PIETISTICA, Oder Kurtzer Begriff der gesamten Schriften / so beydes vor als wider die so genante PIETISTEN .... publiciret worden. Frankfurt/M. 1691), B1p). Johannes Corfinius oli Hamburgis pastor aastail 1653–1664 (**Friedrich Hammer**,

avaldatud küll juba 16. sajandil, kuid tundub, et kohustuslikuks lugemisvaraks tehti need alles 17. sajandi teisel poolel. Need selgitused võisid olla küllaltki mahukad, 100 kuni 400 lehekülge. Rootsisis võeti üks selline selgitus ametlikult tarvitusele 1689. aastal.²⁷ Oderi-äärse Frankfurdi pastorid olid avaldanud oma selgituse, mille uustrükk ilmus Stockholmi saksa koguduse pastori Jacob Helwigi poolt ümbertöötatuna 1674. aastal Stockholmis.²⁸ 1677. aastal sai Helwig Eestimaa piiskopiks. Pisut hiljem avaldas ta uue revideeritud variandi sellest katekismuseseletusest, seekord koostöös Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeriga.

Nimetatud raamat trükiti 1680. aastal Riias ja hõlmab 336 lehekülge.²⁹ Raamat sisaldab ka 60-leheküljelise kokkuvõtte.³⁰ See katekismuseõpetuse tuum on taas katekismusevormis (s.t küsimused ja vastused). Tegemist on Lutheri väikese katekismuse laiendusega. Eesti- ja Liivimaa teoloogid nimetasid seda kokkuvõtet „talupojaküsimusteks“ (*baur-fragen*).³¹ Nagu nimetuski vihjab, oli see kokkuvõte

Herwarth v. Schade. Die Hamburger Pastorinnen und Pastoren seit der Reformation. Bd. 1. Hamburg 1995, lk 28).

²⁷ **O[lof Jöransson] Svebilus.** Enfaldig Förklaring Öfwer D. Martin Luthers Lilla Cateches, Stäld genom Spörsmål och Swar. Jönköping 1800 (¹1689).

²⁸ **[Jacob Helwig (Hrsg.).]** Kurtze und Einfältige Erklärung des kleinen Catechismi D. Martin Luthers / Durch gewisse Fragen und Antwort / Zu erst gestellet Von denen Gesampten Lutherischen Predigern zu Franckfurt an der Oder: Itzo auffs neue übersehen / An etlichen Orten vermehret und gemindert / Der Jugend und Einfältigen der Deutschen Gemeine zu Stockholm zum besten also eingerichtet. Stockholm 1674. See raamat ilmus mitmes trükis. Helwigi Göteborgi-kolleeg lasi selle 1682. aastal sealse saksa koguduse jaoks uuesti trükkida: **Mart[in] Frid[rich] Hermann.** Kurtze und Einfältige Erklärung Des kleinen Catechismi D. Martin Luthers .... Der Jugend und Einfältigen der Deutschen Gemeine zu Gothenburg zum besten also eingerichtet .... Göteborg 1682.

²⁹ **[Jacob Helwig, Johann Fischer (Hrsg.).]** Schrifftmäßige Erklärung des kleinen Catechismi / D. Mart. Lutheri Durch gewisse Fragen und Antworten zu erst gestellet Von denen gesampten Lutherischen Predigern zu Franckfurt an der Oder Jetzo auffs neue übersehen mit vielen Fragen und Sprüchen der H. Schrifft vermehret und zur Ehre GOTTES / auch Erbauung der Jugend und Einfältigen im Christenthumb Mit approbation der Hochlöbl. Theolog. Facultät in Wittenberg Zum Druck befodert. Riga 1680. 1681. aastal ilmus veel ühe teise Riia vaimuliku, Johannes Breveruse „Christliche Catechismus=Uebung“ (272 lk) (**C[hristian] A[ugust] Berkholz.** Dr. Johannes Breverus, Superintendent von Riga .... Riga 1869, lk 50).

³⁰ „Kürtzere Erklärung Des Catechismi Lutheri / Für die Einfältigen. meistentheils aus vorigem gezogen“ (lk 273–336).

³¹ **Leino Pahtma, Kai Tafenau, Jürgen Beyer** (koost, toim). Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon / Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur

mõeldud talupoegade jaoks, kes pidid teksti pähe õppima, kuid seda loomulikult mitte saksa keeles. 1682. aastal ilmus lätikeelne tõlge, 1684 tartu- ja 1694 tallinnaeestikeelne.³²

1686. aastal hakkas kehtima uus Rootsi kirikuseadus. See tõlgiti ka saksa keelde ja võeti mõni aasta hiljem mõningate muudatustega Eesti- ja Liivimaal kasutusele.³³ See kirikuseadus sisaldab mh sätteid katekismuseõpetuse ja lugema õpetamise kohta. Teise peatüki üheksandas paragrahvis korraldatakse juba varem kehtinud reegleid suuliste katekismuseharjutuste kohta: igal pühapäeval tuleb teatud hulka koguduse liikmetest kirikus eksamineerida; kes selleleksamile kohale ei ilmu, peab maksma trahvi ja järgmisel pühapäevalksamile tulema.³⁴ Kümnes paragrahv sätestab, et pastoritel tuleb pidada detailset arvestust oma koguduse liikmete teadmiste kohta, ning siis nimetatakse järgmist eesmärki: koguduse liikmed peavad lugema õppima ning peale selle peavad nad valdama tervet väikest katekismust. Sellega veel ei piirduta: pastorid peavad ka kontrollima, kas ilmikud on võimelised katekismuse sisu oma sõnadega ümber jutustama, kas nad on sellest niisiis aru saanud.

Loomulikult ei tundnud enamik inimesi terve koguduse ees küsitlemisest rõõmu ja sellest püüti kõrvale hoida, kuid lõppude lõpuks õppisid inimesed nende ettekirjutuste tulemusena oma katekismuse selgeks.³⁵

Kuni 1680. aastateni polnud süstemaatiline õpetus eesti või läti keeles maal kuigi levinud. Kuid see polegi ehk otsustava tähtsusega. Kirjaoskuse uurimine on näidanud, et Rootsi saavutas oma juhtiva koha kirjaoskuse edetabelites ka ilma külakoolideta: eeldati, et vanemad ise õpetavad oma lapsi. 1680. aastatel asutati siiski

---

Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalstnische (1686–1690). (Ex fontibus archivi historici Estoniae, [1]). Tartu 2003, 259 jj.

³² S. Šiško, A. Apinis. Seniespiedumi, nr 41 (väga palju kordustrukke); E. Annus. Eestikeelne raamat, nr 41 (mitu kordustrukki), tõlget on ilmselt laiendatud; E. Annus. Eestikeelne raamat, nr 71, omakorda laiendatud.

³³ [Gustav Johann v. Buddenbrock (Hrsg.)]: Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten .... Bd. 2. Riga 1821, lk 1593–1873.

³⁴ Ühes 15. veebruaril 1694 Liivimaal välja antud korralduses korraldati seaduses ette nähtud karistusi (samal, lk 1301–1304).

³⁵ Vrd Jacob Helwigi jutlust, milles ta võrdleb oma Tallinna toomkogudust oma varasema kogudusega Stockholmi saksa kiriku juures, ühe luterliku ülikoolilinnaga 1649. aasta paiku ja Heidelbergiga. Võrdlus polnud Tallinna toomkoguduse jaoks soodne (Jacob Helwig. Hochbedencklicher Antritt Des Eintausend / Sechs=hundert / und Ein und Achtzigsten Jahres .... [Reval 1681], lk 98–101).

koole eesti ja läti talupoegade laste jaoks. Eesti keelealal oli seejuures keskne kuju *studiosus* Bengt Gottfried Forselius, kes propageeris ka uuendatud kirjaviisi.

Forselius saavutas, et asutatavaid külakoole hakati finantseerima riigikassast. Anti korraldus, et igas kihelkonnas peab olema kool. Koos kindralsuperintendent Fischeriga asutas ta õppeasutuse, mida tänapäeval tuntakse Tartu õpetajate seminari nime all – see nimetus on küll pisut ülepaisutatud. Eesti poisid õppisid seal lugema. Parimad nende seast saadeti hiljem küladesse, et nad seal ise õpetama hakkaksid. Niisiis võib rääkida Eesti- ja Liivimaa koolisüsteemi kiirstardist. Arnkielil olid seega täiesti õigus, et tema kooliajaga võrreldes oli Eesti- ja Liivimaal palju muutunud.

1688. aastal hukkus Forselius Stockholmist tagasiteel olles laevaõnnetuses, kuid koolisüsteem, mille ta oli rajanud, jäi püsima. Nähtavasti olid koolid eesti laste seas väga populaarsed, kuigi eestikeelsete raamatute valik oli ikka veel väga piiratud: aabits, väike katekismus, katekismuseseletus, lauluraamat, perikoobid, kannatuslugu, palved ja tartueesti keeles ka Uus Testament. Huvi nende tekstide lugemise vastu lubab oletada – ja seda tuleks rõhutada –, et kristluse luterliku vormi populariseerimise katsed olid olnud väga edukad.

Läti alal oli Ernst Glückil sama oluline osa kui Forseliusel eesti alal – või tegelikult veel palju suuremgi, sest ta tõlkis ka Piibli läti keelde.³⁶ Kuigi õpetajate seminari asutamine (kui tagasihoidlik see tegelikkuses ka poleks olnud) ja riiklike vahendite hankimine külakoolide jaoks olid tähelepanuväärsed saavutused, arvan siiski, et Forseliuse ja Glücki tegevust on võimalik paremini mõista, kui vaadelda seda järjekordse sammuna Rootsi riigi kavas ristiusu alused eestlastele ja lätlastele selgitada / õpetada.³⁷ Tuleks ka silmas pidada, et neis külakoolides õpetati lugema trükitud raamatuid, mitte käsitsi kirjutatud kirja, ei õpetatud ka kirjutamist, rääkimata raamatupidamisest, mida kaubalinnade paremates rahvakeelsetes koolides oli võimalik õppida. Eesmärk oli kiriklik kirjaoskus: põhiliste religioosete tekstide lugemine kui abivahend, et neid tekste paremini pähe õppida. Seda peeti eelduseks, et oleks võimalik oma elu nende tekstide järele seada. Koolide asutamine

---

³⁶ Vrd **Helmut Glück, Ineta Polanska**. Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. (Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart, 1). Wiesbaden 2005.

³⁷ Üks 27. aprillil 1689 Liivimaal välja antud korraldus koolide ehitamise kohta argumenteerib järgmiselt: „et vaeseid talupoegi noores eas Jumala õnnistusttoova äratundmise juurde juhataks (*damit die arme Bauerschaft in der Jugend zum [sic!] heilsamen Erkenntniß Gottes angeführet werden möge*) (**G. J. v. Buddenbrock**. Sammlung, lk 1092–1094, siin lk 1093).

oli Rootsi riigi ja Rootsi kiriku katehiseerimis- ja distsiplineerimispuüdluste kõrvalsaadus. Samalaadselt toimiti ka teistel luterlikel aladel.³⁸

Pietism

Seni oli pikalt juttu konfessionaliseerimisest, kuid mitte sõnagi pietismist. Üht Liivimaa pietismi ajaloo olulist persooni sai siiski juba mainitud, nimelt kindralsuperintendent Johann Fischerit. 1636. (mitte 1633.) aastal Lüübekis sündinud, õppis ta Rostockis, Helmstedtis, Altdorfis ja Leidenis. Ta oli parajasti Sulzbachi superintendendi ametis, kui nimetati 1673. aastal Riia ja Võnnu kreisi superintendendiks. 1678. aastal sai temast Liivimaa kindralsuperintendent.³⁹ Enamik Fischeri kohta kirjutatud töid pärineb kahest leerist, kes teineteisest vähe teavad: pietismiuuringud ning Eesti- ja Liivimaa raamatu- ja kooliajalugu.⁴⁰

Fischer külastas 1673. aastal enne Liivimaale sõitmist Philipp Jacob Spenerit.⁴¹ Sellest alates mainitakse teda tihti Speneri kirjades ning ta oli ka ise Speneriga kirjavahetuses.⁴² Spener toimetas 1673. ja 1682. aastal trükki ühe Fischeri

---

³⁸ Vrd nt **Friederich Arnkiel**. RETTUNG Des Ersten Nordischen Christenthums, Wider Herrn Gottfried Arnolds vielfältige Verstell= und Verdrehungen .... Glückstadt/Leipzig 1712, l.)(3p.

³⁹ **Greta Wieselgren**. Fischer, Johann. – Svenskt biografiskt lexikon. Bd. 16. Stockholm 1964–66, lk 56–61; **Liivi Aarma, Alken Bruns**. Fischer, Johann. – Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck. Bd. 11. Neumünster 2000, lk 109–112; **Johannes Wallmann**. Fischer, Johann. – Religion in Geschichte und Gegenwart. Bd. 3. Tübingen ⁴2000, v 148; **Jonathan Strom**. Early conventicles in Lübeck. – Pietismus und Neuzeit 2001, Bd. 27, lk 19–52, siin lk 43–46; **Riho Saard**. Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006. [Tallinn] 2006, lk 39 jj.

⁴⁰ **Johannes Wallmann**. Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und zu Finnland. – Johannes Wallmann. Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock. Gesammelte Aufsätze. Tübingen 1995, lk 249–281; **Johannes Wallmann**. Arndtrezeption im Baltikum. Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79. – Anders Jarlert (Hrsg.). Johann Arndt. Rezeption und Reaktion im nordisch-baltischen Raum. (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 41). Lund 1999, lk 143–162; **Liivi Aarma**. Volksbildung und Buchproduktion im schwedischen Livland. Johann Fischer und Bengt Gottfried Forselius. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2001, Jg. 50, lk 389–414; **Aivar Põldvee**. Talurahvakoolid Eesti-ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – [Enn Küng (koost.)] Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes Archivi historici Estoniae, 8 (15)). Tartu 2002, lk 81–155.

⁴¹ **J. Wallmann**. Beziehungen, lk 258 jj.

⁴² **Philipp Jakob Spener**. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 1: 1666–1674. Hrsg. v. Johannes Wallmann, Udo Sträter, Markus Matthias.

anonüümselt avaldatud poleemilise kirjutise.⁴³ 1690. aastal jõudis Fischer oma arvamuses⁴⁴ Hamburgi vaieldava usuvande kohta⁴⁵ samalaadsele järeldusele kui Spener.⁴⁶ Ka 1693. aastast pärinevad kirjad Uppsala ülikooli ida keelte professorile Gustaf Peringerile tõendavad Fischeri pietistlikku meelestust.⁴⁷

Tübingen 1992; **Philipp Jakob Spener**. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 2: 1675–1676. Hrsg. v. Johannes Wallmann, Markus Matthias, Martin Friedrich. Tübingen 1996; **Philipp Jakob Spener**. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 3: 1677–1678. Hrsg. v. Johannes Wallmann, Martin Friedrich, Markus Matthias. Tübingen 2000; **Philipp Jakob Spener**. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 4: 1679–1680. Hrsg. v. Johannes Wallmann, Martin Friedrich, Peter Blastenbrei. Tübingen 2005; **Philipp Jakob Spener**. Briefe aus der Dresdner Zeit 1686–1691. Bd. 1: 1686–1687. Hrsg. v. Johannes Wallmann *et al.* Tübingen 2003, vt registrit. Varaseim säilinud kiri Fischerile pärineb 2. oktoobrist 1676. Teiste kirjade kohta vt **J. Wallmann**. Beziehungen, lk 251 jj.

⁴³ **Ph. J. Spener**. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 1, lk 808; samas, Bd. 3, lk 1044; samas, Bd. 4, lk 441; **Ph. J. Spener**. Briefe aus der Dresdner Zeit, Bd. 1, 251; 3. trükk: [**Johann Fischer**.] CHRISTIANI CONSCIENTIOSI Send=Schreiben / Darinnen er fraget: Ob Er in der Lutherischen Religion könne selig werden? etc. Beantwortet von CHRISTIANO ALETHOPHILO SS. Theol. Stud. Auff vielfältiges Nachfragen zum andernmahl [*sic!*] auffgelegt. Zu Ende ist Christiani Conscientiosi Send=Schreiben selbst zu deß Lesers Nachricht angedruckt. o. O. 1687; vaidluse edasise käigu kohta vrd **Johann Friedrich v. Recke, Karl Eduard Napiersky**. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 1. Mitau 1827, lk 573 jj.

⁴⁴ **J. Fischer**. Bedencken.

⁴⁵ Tekst leidub: Abdruck (I.) E. Hoch=Ehrw. Hamburg. Ministerii publicirten REVERS .... FRANCKFURT / Getruckt im Jahr Christi 1690. (teoses (omaette poognanumeratsiooniga): ACTA PIETISTICA), l. A1p; vrd selle kohta **Martin Brecht**. Philipp Jacob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen. – Martin Brecht *et al.* (Hrsg.). Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. (Geschichte des Pietismus, 1). Göttingen 1993, lk 279–389, siin lk 344–351.

⁴⁶ **Philipp Jacob Spener**. Erfordertes Theologisches Bedencken / über den .... Neuen Religions=Eid. ANNO M DC XC. (teoses (omaette poognanumeratsiooniga): ACTA PIETISTICA).

⁴⁷ Uppsala ülikooli raamatukogu, Ms. G 360 [Peringer], l. 208–209p (väljavõtted kolmest kirjast, kõik Riias: Fischer (9. okt), Johann Uppendorf (9. okt) ja [David] Caspari (17. sept)). Caspari kirjutab: „kelle juures minu laimaja, Fischer, esitas minu suhtes sünkretismikahtlustuse, ise niihästi sünkretistidest kui ka pietistidest suurim“ (*apud quos calumniator meus, Fischerus, syncretismi me suspectum reddidit, ipse Syncretistarum pariter atque Pietistarum maximus*). Peringeri kohta, kes oli 3. juunil 1693 aadliseisusse tõstetud, vrd **Sven Dederling**. Lillieblad, Gustaf. – Svenskt biografiskt lexikon. Bd. 23. Stockholm 1980–81, lk 86–88. Caspari oli Riia toomkiriku pastor. Ta oli 1688. aastal ühes jutluses end sünkretismist distantseerinud (**J. Fr. v. Recke, K. E. Napiersky**. Allgemeines Schriftsteller-Lexikon, Bd. 1, lk 335, 337; **C. A.**

Riias asutas Fischer trükikoja, kus trükikaliks oli Johann Georg Wilcken. Esimestel aastatel oli Fischeri publitseerimistegevuse raskuspunkt pietismi jaoks sümboolse tähendusega saksakeelsetel teostel. Tema 1677. aastal ilmunud saksakeelset piibliväljaannet – trükitud duodeetsformaadis imepeenes kirjas ja väga väikese reavahega – peetakse selle pühenduse tõttu, milles on käsitletud pühitsust,⁴⁸ varaseimaks pietistlikuks piibliväljaandeks.⁴⁹ Samal aastal ilmus Johann Arndti „Paradiesgärtlein“, mille eessõna rääkis samuti pühitsusest.⁵⁰ Arndti teose „Wahres Christentum“ Riia väljaande (1678/79) varustas Fischer peatükke lõpetavate palvetega ning lasi raamatu kaunistada emblemaatiliste vaselõigetega.⁵¹ Riias Wilckeni trükikojas ilmus samal ajal veel teisigi samasuguseid raamatuid – tõenäoliselt Fischeri initsiatiivil.⁵² 1680. aastal andis Fischer koos **Eestimaa** piiskopi

---

Berkholz. Breverus, lk 35–37). Tülide kohta Fischeri ja linnavaimulike vahel vrd **C. A. Berkholz.** Breverus, *passim*.

⁴⁸ **BIBLIA** Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Altes und Neues Testaments: Verdeutschet durch D. Martin. Luth. Von neuen in diese geschmeidige Form gebracht/ mit rechtmässigen Unterscheidungen der Capitulen und Versikeln. Nebenst zu End angefügten H. Johann Habermans Morgen= und Abend=Gebeten / auff alle Tage in der Wochen / und H. D. Lutheri Gesang=Büchlein. Riga 1677, l.)(2–)(6p: Pühendus Christer ja Anna Hornile, dateeritud kõigi pühakute päeval 1677.

⁴⁹ **Jürgen Quack.** Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 43). Gütersloh 1975, lk 266–269; **J. Wallmann.** Beziehungen, lk 267; **J. Wallmann.** Arndtrezeption, lk 154–156. Peale selle sisaldab Riia Piibel veel Johann Arndtile omistatud teost „Informatorium biblicum“, palveraamatut ja lauluraamatut.

⁵⁰ **Johann Arndt.** Vier Bücher vom wahren Christentum. Riga 1678–79, l. a2–a8p (kasutatud eksemplaris (EAA 3159-1-228) tiitelleht puudub); vrd ka **J. Wallmann.** Arndtrezeption, lk 156.

⁵¹ **Martin Brecht.** Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland. – Martin Brecht. Pietismus, lk 113–203, siin lk 139–141; **J. Wallmann.** Beziehungen, lk 265 jj; **J. Wallmann.** Arndtrezeption, lk 156–161.

⁵² [**Johann Jacob Schütz.**] Christliches Gedenck-Büchlein / Zu Beförderung eines anfangenden neuen Lebens / Worinnen Zu Ablegung der Sünden / Erleuchtung des innern Menschen / und Vereinigung mit GOTT .... die erst Anleitung geschicht zu Dienst Einer GOTT=begierigen Seelen. Riga 1677 (<http://www.vd17.de, VD17 23:277822M>). **L. Aarma.** Volksbildung, lk 409, nimetab veel Philipp Kegeli teost „[Zwölf] Geistlichen Andachten“ (Riga 1677). Saksa ja rootsi keeles ilmusid ühe aadlidaami hingekosutuskirjutised: **Catharina v. Gyldenstern [Gyllenstierna].** Geistliches Heil-Pflaster, Und Seelen-Artzney, In allerley Geistlichen Kranckheiten .... Riga 1677; **Catharina Gyldenstierna [Gyllenstierna].** Ett Andeligit Apoteek, Hwar uthi är til att finnandes mängehanda sköne Recepter, för anfächtade, bekymbrade, affmattade, och aff Werlden förlätne Siälär .... Riga 1678 (**David Lindquist.** Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet. Med

Jacob Helwigiga välja eespool mainitud katekismuseseletuse. Ka Helwigit nimetatakse Speneri kirjavahetuses sageli, mh seoses tema Rostockis ilmunud dissertatsiooniga juutide oodatavast pöördumisest ning kui Speneri südameasja edendajat Rootsi riigis.⁵³

1680. aastal ilmunud katekismuseseletusega Fischeri kirjastamiskava muutus. Nüüdsest keskendus ta mittesaksa väljaannetele ja standardteostele, mis polnud mõeldud ainult iseäranis vagadele, vaid kõigile koguduse liikmetele.⁵⁴ Ilmusid, osalt mitmes trükis, katekismuseseletus, lauluraamat, palveraamat, väike katekismus, aabits ja käsiraamat (mis sisaldas perikoope, evangeeliumiharmoniat, Jeruusalemma hävitamise lugu, lauluraamatut, palveraamatut, väikest katekismust) – aastail 1682–1700 läti keeles, 1684–1700 samad teosed tartueesti keeles ning 1686–1695 tallinnaeesti keeles.⁵⁵ Enamik neist teostest oli juba varem ilmunud, kuid saksakeelsete tiitellehtedega. Fischeri trükikoda andis need raamatud välja eesti- või läti keelsete tiitellehtedega,⁵⁶ millest võib järeldada, et need olid tõepoolest mõeldud mittesakslastele. Muide, 1695. aasta paiku trükiti garnisoni soome soost soldatite perede tarvis Wilckeni trükikojas ka soomekeelseid katekismusi.⁵⁷

---

särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker. Stockholm 1939, lk 113 jj; **I. Collijn**. Sveriges bibliografi, lk 343). Kas Fischer oli nende raamatute redigeerija või ilmusid need Riias mõnel muul põhjusel, saab kindlaks teha alles raamatute endiga tutvudes.

⁵³ **Ph. J. Spener**. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 2 ja 3, vt registrit; vrd ka **Johannes Wallmann**. Der Pietismus. (UTB, 2598). Göttingen 2005, lk 94.

⁵⁴ Sellele pöördle viitas juba üks 1679. aastal ilmunud saksakeelne duodeetsformaadis lauluraamat: Christliche Andachts=Flamme / entzündet durch ein neu gantz Vollständiges Liefländisch= Gesangbuch / Mit schönen Kupffern gezieret / In welchem nicht allein alle und jede in dem (so genandten) Rigischen / sondern auch / was von Geistreichen Liedern im Stokholmischen / Koburgischen / Dreßdenischen / Joh: Krügers und andern Gesangbüchern / wie auch D. Müllers Seelen=Music enthalten / in bequemer Ordnung zusammengetragen / so daß dieses / an statt aller seyn kan. Deme hinbey gefüget ein mit Morgen= und Abend=Segen auf alle Tage in der Wochen / auch andern schönen Gebetern vermehrtes Christliches Gebeht=Buch .... Riga 1679 (VD17 39:149204C). Saksamaal ilmus sellest pisut muudetud pealkirjade all veel mitu trükki.

⁵⁵ **E. Annus**. Eestikeelne raamat, nr 41–43, 46 jj, 55–61, 69–75, 78–82, 84 jj; **S. Šiško, A. Apīnis**. Seniespiedumi, nr 39, 41, 62a–64, 66 jj, 71 jj, 74–76, 86, 95, 102–106.

⁵⁶ Ainult impressum jäi peaaegu alati saksakeelseks: *RIGA / Gedruckt bey Johann Georg Wilcken / Königl. Buchdrucker*. Ehk oli see Riia tsensuuri nõue?

⁵⁷ **Tuija Laine, Rita Nyqvist** (toim). Suomen kansallisbibliografia 1488–1700. (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia, 642; Helsingin yliopiston kirjaston julkaisu, 59). Helsinki 1996, nr 2498, 2503 (mõlemad soomekeelsete impressumitega), vrd ka nr 2501; **Esko Häkli**. Finnische Literatur im Baltikum

Fischeril oli oluline roll ka Piibli tõlkimisel mittesaksa keeltesse. 1685. aastal ilmus Uus Testament läti keeles⁵⁸ ja 1686. aastal tartueesti keeles.⁵⁹ Lätikeelne täispiibel ilmus pärast mõningaid viivitusi 1694. aastal.⁶⁰ Tööd alustati ka tallinnaeestikeelse Uue Testamendi tõlke kallal, kuid see ilmus alles 1715. aastal, täispiibli ilmumine selles keeles pidi ootama 1739. aastani.⁶¹ Tartueestikeelset Vana Testamenti polegi trükkis ilmunud.

Uue Testamendi tallinnaeesti keelde tõlkimisel tekkisid konfliktid Eestimaa konsistooriumiga Tallinnas. Kaks peamist tüliküsimust olid eesti keele õigekiri ja tõlke lähteteksti valik. Fischer tahtis tõlke aluseks võtta kreekakeelse teksti ning pooldas kirjaviisi, mis oli talupojakeelele lähedasem. Tänapäeva vaatepunktist antaks õigus enamasti kindlasti kohe Fischerile, kuid lähemal vaatlusel toetavad nii mõnedki asjaolud ka historiograafias pimedusejüngrite kogu kuvandi omandanud Eestimaa konsistooriumi argumente. Eestimaa konsistoorium tundis eesti keeleala olusid paremini kui läti keelealal resideeriv ja Lüübeki päritoluga kindralsuperintendent. Konsistoorium oli seisukohal, et peaaegu kõik Eesti- ja Liivimaa pastorid tulevad Saksamaalt ning pole vaja kohaliku keele õppimist neile ilmaaegu raskemaks teha. Seetõttu tulevat eesti keelt – nagu varemgi – kirjutada samade reeglite järgi nagu saksa keelt (nt *h-d* pikendusmärgina kasutades).⁶² Kuna dialektid on kõikjal erinevad, pidavat kirjakeel lähtuma Tallinnas kõneldavast eesti keelest. Lutheri Piibli sõnasõnalist tõlget tulevat eelistada seetõttu, et algtekstist tõlkides tekkiks eesti ja saksa Piibli vahel erinevused, mis arvukatele mitmekeelsetele inimestele kohe silma hakkaksid, ning see võib viia usutõdedes kahtlemiseni.⁶³

Loomulikult olid Riia ja Tallinna tüli taga ka prestiiž ja raha (kellel pidanuks olema õigus kuninga rahalisel toel Piibel oma linnas trükkida?), kuid pietismi ja

---

vor dem Beginn des 19. Jahrhunderts. – Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer (Hrsg.). Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 13). Münster 2005, lk 107–122, siin lk 115.

⁵⁸ S. Šiško, A. Apinis. Seniespiedumi, nr 59.

⁵⁹ E. Annus. Eestikeelne raamat, nr 45.

⁶⁰ S. Šiško, A. Apinis. Seniespiedumi, nr 87.

⁶¹ E. Annus. Eestikeelne raamat, nr 94, 161.

⁶² Selle kohta vrd Jürgen Beyer. H as in Jerne. – Stig Örjan Ohlsson, Siiri Tomingas-Joandi (red.). Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärve, 31 augusti – 4 september 2005. (Nordistica Tartuensia, 17). Tartu 2008, lk 15–24, siin lk 16–21.

⁶³ Vrd L. Pahtma, K. Tafenu, J. Beyer. Piiblikonverentsid.

ortodoksia vahelist rindejoont siin märgata ei ole, ka mitte vähestes märkustes Riia 1680. aasta katekismuseseletuse kohta.⁶⁴

Johannes Wallmann märgib õigusega, et Fischeri tegevuses puuduvad mõned olulised pietismi tunnused. Ta ei töötanud mitte vagade koondamise nimel (nt *Collegium pietatis'* tesse), vaid kogu elanikkonna vagaduse tõstmise nimel. Ka polevat ta jaganud Speneri paremate aegade lootust. „Fischer jääb tasemele, mille pietistlik liikumine oli Saksamaal 1673. aastal tema lahkumise ajaks saavutanud. Talle piisab Johann Arndti „Wahres Christentum'ist“ ja inglise hingekosutusraamatutest. Tema reformiideid näib olevat kujundanud Theophil Großgebaueri „Wächterstimme aus dem verwüsteten Zion“, kogu rahvakiriku parandamist eesmärgiks seadev reformiprogramm, mis oli olnud eeskujuks ka Spenerile enne tema „Pia Desideria“ koostamist.“⁶⁵ Kui varane Spener tegi Pühas Rooma riigis panuse reformile ilma ametivõimude osaluseta, toetus Fischer Rootsi kuninga autoriteedile. Spener koguni pidanud seda Rootsi jaoks sobivaks strateegiaks.⁶⁶

Minu arvates ei saa Fischeri tegutsemist selgitada ainult tema teoloogilisest positsioonist ja Rootsi Läänemere-provintside poliitilisest situatsioonist lähtuvalt, vaid analüüsima peaks ka selle arengut aastate jooksul. Oma esimestel Liivimaa-aastatel oli ta nähtavasti kogenud sama, mida Arnkiel hiljem formuleeris nõnda: „Selliste lihtsameelsete inimeste ees võib sada korda jutlust pidada ja siis veel tuhat korda, aga kui katekismusest põhja alla pole pandud, on jutlusest vähe kasu või pole seda üldse mitte.“⁶⁷ Polnud mõtet mittedaksa talupoegade jaoks *Collegium pietatis'* eid asutada või hingekosutusautoreid tõlkida, niikaua kui puudusid hädavajalikud baastadmised ristiusust. Seetõttu organiseeris Fischer talle omase innuga eesti- ja lätikeelsete aabitsate, katekismuste, lauluraamatute, palveraamatute ja Piiblite väljaandmist. Ta toetas eespool mainitud külakoolide asutamist ja edendas ka linnakoole. Kas Fischer üritas ka pietistlikke ringe rajada, nt Riia saksa kodanikkonna seas, pole seni uuritud.⁶⁸

---

⁶⁴ L. Pahtma, K. Tafenau, J. Beyer. Piiblikonverentsid, lk 195 jj, 259 jj *et passim*.

⁶⁵ J. Wallmann. Beziehungen, lk 264 jj. Fischeri osaluse kohta Lüübeki ja Stade *Collegium pietatis'* tes 1660. aastatel vrd: J. Strom. Early conventicles, lk 21, 44 jj.

⁶⁶ J. Wallmann. Beziehungen, lk 275–277.

⁶⁷ Vt märkust 20.

⁶⁸ Peale Fischeri olid Riiaspeneriga kirjavahetuses veel Henning Witte ja Liborius Depkin (Ph. J. Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 3, lk 126 jj; Ph. J. Spener. Briefe aus der Dresdner Zeit, Bd. 1, lk 108, 218–221); Depkini kohta vrd ka C. A. Berkholz. Breverus, lk 32, 57. Ka Riias pärit üliõpilane Joachim Saever oli Speneriga ühenduses (Ph. J. Spener. Briefe aus der

Selle hädavajaliku muudatusega vagaduse edendamise strateegias jõudis Fischer ortodoksiaga samale rajale.⁶⁹ Seal rühkisid üksmeelselt kõrvuti ka Schleswig-Holsteini ortodoksid ja pietistid, kes nägid vagaduse edendamise tõhusaimat vahendit konfirmatsioonis ja sellele eelnevas katekismuse õpetamises.⁷⁰ Pärast Liivimaalt lahkumist 1699. aastal töötas Fischer Magdeburgis ja Halles sihikindlalt pietistliku liikumise heaks, mis oli vahepealsel ajal loomulikult edasi arenenud. Ka seal toetas ta koostööd riigiga vagaduse edendamise huvides.⁷¹

Eesti- ja Liivimaa ajalugu käsitlevates uurimustes – olgu need siis baltisaksa, nõukoguliku, eesti või läti taustaga – pole seni konfessionaliseerimisest eriti räägitud; ka 17. sajandi Rootsi suurvõimu uurimisel seda teemat ei puudutata, pigem peetakse seda „unifitseerimispoliitika“ üheks tahuks.⁷² Kui aga vaadelda Eesti- ja Liivimaa ajalugu Euroopa perspektiivist, on ilmselge, et siin toimusid samasugused konfessionaliseerimisprotsessid nagu mujalgi.

Fischer viis energiliselt ellu Rootsi ortodoksia konfessionaliseerimisprogrammi. See vastas Liivimaa ühiskondlikele oludele paremini kui need lahendused, mille Spener oli ette pannud Püha Rooma riigi jaoks. Et Fischer otsis iseseisvalt parimat

Frankfurter Zeit, Bd. 4, lk 291 jj), ning Riia **lütseumi** rektorit Johann Uppendorfi peetakse Speneri poolehoidjaks (**J. Wallmann**. Beziehungen, lk 278 jj).

⁶⁹ Üks põhjuseid võis olla ka finantsiline. Riias trükitud raamatute hind polnud Saksa raamatuturul konkurentsivõimeline (vrd **J. Wallmann**. Beziehungen, lk 266–268, teose „Wahres Christentum“ ja Piibli kohta). Üleüldse tundub, et Eesti- ja Liivimaa trükikodade toodang oli enamasti mõeldud oma regiooni jaoks (rootsikeelsete raamatute kohta vrd **J. Beyer**. Schwedische Lesestoffe).

⁷⁰ **Paul v. Hedemann-Heespen**. Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit. Kiel 1926, lk 314 jj; vrd ka **Mary Noll Venables**. Pietist fruits from orthodox seeds. The case of Ernst the Pious of Saxe-Gotha-Altenburg. – Fred van Lieburg (ed.). Confessionalism and pietism. Religious reform in early modern Europe. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beihefte, 67). Mainz 2006, lk 91–109; ja 1686. aasta Rootsi kirikuseaduse sätteid (vrd eespool, lk 9). 16. aprillil 1679 teatab Spener Fischerile katekismuseeksami juurutamisest pietistlikult meelestatud pastorite poolt mitmes Ülem-Saksamaa kohas (**Ph. J. Spener**. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 4, lk 98 jj).

⁷¹ **Peter Weniger**. Anfänge der „Franckeschen Stiftungen“. Bemerkungen zur Erforschung der Geschichte der Glauchaschen Anstalten in ihrem ersten Jahrzehnt. – Pietismus und Neuzeit 1991, Bd. 17, lk 95–120, siin lk 114–118.

⁷² Vrd selle kohta **Martin Friedrich**. Die Kirchenpolitik Karls XI. im Baltikum. – Ilgvars Misāns, Horst Wernicke (Hrsg.). Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit. (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung, 22). Marburg 2005, lk 367–379, kes vaatleb jõukolmnurga ortodoksia – pietism – varane valgustus.

teed pietismi poole, võib ka järeldada sellest, kuidas ta seda programmi realiseeris: Eesti- ja Liivimaa kirjaoskuse edendamise kampaania ei järginud mitte Rootsi mudelit, kus lapsi õpetasid nende vanemad, vaid Saksa kooliõpetuse mudelit. Üldkokkuvõttes tundub, et Fischer oli konfessionaliseerimisel küllaltki edukas.

See pole kooskõlas levinud klišeega, nagu oleks Eesti- ja Liivimaa mittedakslased kuni 18. sajandini enam-vähem paganluses elanud ja nagu oleks alles hernhuutlased neist kristlased teinud.⁷³ Ei tohiks end lasta eksitada erapoolikust retoorikast. Tõelise kristluse definitsioon muutus ajaga ning *status quo* sildistamine katolitsismiks, ateismiks või paganluseks kuulus standardargumentide hulka. Tuleb küll tunnistada, et kui võrrelda maa vagadust Liivimaal Fischeri saabumise ajal enamiku Saksa territooriumide omaga, oli Liivimaa siiski selgelt maha jäänud.

Seetõttu viis Fischer ellu ortodoksset programmi, kuna muidu poleks olnud võimalik saavutada pietistlikku vagadust. Pietism eeldas konfessionaliseerimist.⁷⁴

Saksa keelest tõlkinud Kai Tafenau

---

⁷³ Vrd **Jürgen Beyer**. *Herrnhutische Lebensläufe aus Est- und Livland* (ca. 1730–1850). Eine Erzähltradition. – Udo Sträter *et al.* (Hrsg.). *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Zweiten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005* (tööpealkiri). (Hallesche Forschungen, 28). Tübingen 2009 (ilmumas).

⁷⁴ Et mõned, eriti radikaalse pietismi esindajad olid konfessionaalsetes küsimustes väga suuremeelsed, ei ole meie tulemusega vastuolus. Nende pietistide alusteadmised ristiusust oleksid iga ortodoksse visitaatori imestama pannud.